

Військовополонені армій Центральних держав у роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини)

У статті досліджується правове, соціально - побутове становище військовополонених німецької та австро-угорської армій у роки Першої світової війни. На матеріалах Сумщини аналізується національний склад, масштаби та характер примусової праці полонених у сільському господарстві, на промислових підприємствах, громадських роботах. Визначаються напрями переміщення полонених наприкінці війни.

Ключові слова: Перша світова війна, військовополонені, Сумщина, правові норми, примусова праця, сільське господарство.

1914 рік відкрив відлік нового століття, позначеного війнами тотального характеру. Залучення колосальних людських резервів і матеріальних ресурсів, військової техніки, поширення воєнних дій на територію кількох держав призвели до небачених військових втрат. Військовополонені, поряд з пораненими, біженцями, виявились однією з найбільш уразливих соціальних груп. Роки Великої війни стали суттєвим випробуванням суспільства на етнічну, соціальну, релігійну толерантність, на гуманізм в цілому. Вивчення історії військового полону має не лише пізнавальну цінність. На початку XXI століття, у військових конфліктах та локальних війнах, як і сто років тому, потребують вирішення проблеми визначення статусу військовополонених, гуманного ставлення до них, повернення на батьківщину. Засвоєння історичних уроків Першої світової війни сприятиме утвердженню у суспільній свідомості, міжнародно-правовій та політичній практиці антивоєнних цінностей, унеможливить відтворення «втрачених поколінь» у майбутньому.

Однією з провідних тенденцій сучасної історіографії є зміщення дослідницького інтересу з суто воєнних, дипломатичних аспектів в бік соціальних. Адже, як зазначають О.Рєєнт та Б.Янишин, «війна – це не лише бойові дії, але й життя соціуму в режимі екстремального часу, глибокі соціальні, економічні, психологічні, ментальні зрушення»[1,20]. 2013 р. побачила світ колективна праця українських істориків «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна». Це – перше в українській історіографії узагальнююче видання, присвячене впливу війни на суспільні процеси. Певне місце у дослідженні приділено становищу військовополонених австро-угорської та німецької армій, які віднесені до тимчасових маргінальних груп населення. Подаються узагальнені кількісні дані полонених Центральних держав, аналізуються правові документи щодо становища військовополонених, які

діяли в період війни, у загальних рисах охарактеризовано їх становище[2, 476-480].

Дослідження німецького історика Р.Нахтіґаля розкриває історію розташованого у селищі Дарниця під Києвом табору військовополонених, що існував із весни 1915 р і через який пройшла більша частина військових бранців Центральних держав[3]. Існує досвід вивчення історії військового полону у регіональному контексті [4,5]. Проте на матеріалах Сумщини дана проблема не досліджувалася. У роботі М.Манька «Суми та сумчани у документах та спогадах сучасників» згадується табір для військовополонених австро-угорської та німецької армій, що знаходився в Сумах поблизу залізничного вокзалу, але відомостей про нього немає [6]. В одній із публікацій автор даної статті порушила питання про становище військовополонених російської армії за кордоном і становище деяких категорій полонених австро-угорської і німецької армій на теренах Сумщини [7].

Джерельну базу даної статті склали документи з фондів Державного архіву Сумської області. Нами були використані матеріали місцевих органів управління, а саме: фонд 814 – «Конотопська міська управа», 251 – Лебединська земська управа, 1001 – «Земські начальники», 1064 – «Поліцейський пристав 2-го стану Роменського повіту», 1045 – «Поліцейський наглядач Павлівського рафінадного заводу»; навчальних закладів, зокрема, Ф.820 – «Конотопська чоловіча гімназія», а також фонду 2362 – «Колекція документів з історії Сумщини». Тут містяться матеріали, які характеризують становище, умови перебування та праці військовополонених на промислових підприємствах, у сільському господарстві, а також напрямки переміщення полонених наприкінці війни. Документально зафіксовано факти втеч та розшуку місцевою поліцією полонених, а також наводяться приклади гуманного ставлення до військових бранців з боку місцевої влади, цивільного населення.

У 1994 р. у Сумах було відновлено випуск газети «Сумской голось» (видання під такою назвою виходило 1905 – 1906 рр.). До 80-х роковин від початку Першої світової війни побачив світ тематичний номер газети (за редакцією І.Скворцова), який складався з публікацій «Сумского вестника» 1914 – 1917 рр., листів та щоденників сумчан – безпосередніх учасників війни [8]. На сторінках газети вміщено декілька публікацій, присвячених військовополоненим німецької та австро-угорської армій, що перебували на території Сумщини.

У даній статті на основі архівних джерел автор аналізує правове, соціально - побутове становище військовополонених армій Центральних держав. На матеріалах Сумщини досліджується питання використання праці полонених на промислових підприємствах, у сільському господарстві, на громадських роботах. Певне місце приділено становищу такої специфічної групи, як «іногородці» - представники корінних народів Середньої Азії, що в умовах війни залучалися до виконання трудової повинності і тим фактично прирівнювалися до військовополонених. Термін «Сумщина» відносно того

часу носить умовний характер - фактично йдеться про території, що в період Першої світової війни перебували у складі чотирьох російських губерній: Харківської (Сумський, Лебединський повіт), Полтавської (Роменський, частково Гадяцький, Лохвицький та Зіньківський повіти), Чернігівської (Конотопський, Кролевецький, Глухівський повіти, частина Новгород – Сіверського повіту) та Курської (Путивльський, частково Суджанський повіти).

Вперше міжнародно-правові норми, що регулюють становище військовополонених, були закріплені у Брюсельській декларації 1874 р. і кодифіковані в Гаазьких конвенціях про закони та звичаї війни 1899 р. і 1907 р. [9,531]. Аналіз публікацій, присвячених проблемі військового полону часів Першої світової війни, дозволяє зробити висновок про порушення зазначених міжнародно-правових норм обома воюючими сторонами.

Після оголошення мобілізації у Київському військовому окрузі, до якого належала територія Сумщини, наприкінці липня 1914 р., було оприлюднено розпорядження Полтавського губернатора про необхідність вважати військовозобов'язаних німецьких та австро-угорських громадян військовополоненими [10,арк. 22 зв.]. З метою попередження шпигунства поліцмейстерам та повітовим справникам належало забезпечити стеження за іноземними громадянами, німецькі та австро-угорські піддані, яких підозрювали у шпигунстві, мали бути заарештовані та вислані у Заволзькі губернії. З сумських підприємств, зокрема, найбільшого в регіоні Бельгійського анонімного акціонерного товариства «Сумські машинобудівні заводи» (нині – Сумське машинобудівне науково виробниче об'єднання) були звільнені іноземні робітники та службовці, а директор заводу Альберт Бероунський, чех за походженням, прийняв російське підданство і залишився керівником підприємства [6,178].

Основна кількість полонених армій Центральних держав була захоплена впродовж двох перших років війни. Вони підлягали обліку, що був покладений на управління Генерального Штабу, їх становище регламентувалося рядом нормативно – правових актів, наприклад, «Положенням про військовополонених» від 14 жовтня 1914 р. [2,476]. Крім того, видавалися відомчі інструкції та циркуляри. Так, у липні 1915 р. Харківське губернське правління отримало циркулярне розпорядження Міністерства внутрішніх справ, стосовно умов розміщення та лікування поранених і хворих військовополонених у державних лікувальних установах або земських лікарнях за умови ретельної охорони. Наголошувалося, що військовополонені не мали користуватися «жодними перевагами порівняно з нашими воїнами» [11,арк. 16,41]. Згідно з наказом військового командування полоненим заборонялось надсилати за кордон телеграми. Дане розпорядження мотивувалась аналогічною заборонаю німецького уряду стосовно військовополонених російської армії, що перебували у німецьких таборах. Заборонялось надсилати будь-які листівки із зображенням портретів монархів Центральних держав. Уся кореспонденція що відправлялася за кордон, підлягала обов'язковій перевірці комітетом військової цензури, що

знаходився у Харкові. Розшук військовополонених був одним із напрямів діяльності міжнародних гуманітарних організацій. Зокрема, при російському товаристві Червоного Хреста було створене Центральне довідкове бюро, що збирало інформацію про військовополонених, зокрема, і тих, хто перебував у шпиталях [12, арк. 72] . На адресу бюро надходили речі та гроші померлих полонених для відправки за кордон. Предмети обмундирування та спорядження (шинелі, мундири, каски, частини військових наметів) не підлягали поверненню родичам померлих, оскільки вважалися військовими трофеями. Запити про військовополонених надходили на Сумщину з Міжнародного бюро миру, заснованого 1892 р., яке базувалося у м. Берні (Швейцарія) [13, арк. 21].

Даних щодо перебування військовополонених армій Центральних держав на території Сумщини до 1916 р. нами не виявлено. У фондах Державного архіву Сумської області зберігається «Именной список военнопленных австрийской и германской армии, взятых в плен в войну 1914 – 1917 гг. и прибывших на работы Павловского рафинадного завода», датований 22 вересням 1916 р.[14, арк. 24]. Базуючись на дослідженні Р.Нахтігала, можна припустити, що вояки прибули з Дарницького табору військовополонених, який на той час був перевантажений [3,108]. Список налічує 119 осіб, вік прибулих - від 19 до 44 років. За національністю – угорці (мадяри) – їх найбільше; румуни, словак, чех, поляк, німці, що походили з Угорщини, Моравії, Богемії, Австрії. Зустрічаються також «русини» (західні українці) із Закарпаття та Буковини. Військові звання полонених:старші та молодші унтер – офіцери, фельдфебелі, сфрейтори, але найбільше – рядових піхотних полків та саперів. Було також 3 гусари кавалерійського полку. Деякі полонені мали поранення. У графі «де і коли потрапили у полон» зазначаються «Карпати, березень 1915 р., Перемишль, травень 1915 р., Волинь, травень 1916 р., Буковина, травень 1916 р., Люблін, червень 1915 р., Броди, станція Самбор, травень 1916 р., Луцьк, травень 1916 р., Берестечко, червень 1916 р.». До війни полонені мали найрізноманітніші професії: ковалі, слюсар, муляр, чоботарі, купці, фабричні робітники, тесля, м'ясник, токар, каретник, пекар тощо.

Гостра нестача робочих рук внаслідок мобілізацій в російську армію 1914 – 1915 рр. зумовила необхідність залучення військовополонених до праці у промисловості та сільському господарстві. У квітні 1916 р. Міністерством внутрішніх справ спільно з військовим відомством та міністром землеробства були затверджені «Правила про порядок використання військовополонених на сільськогосподарських роботах» (опубліковані російською, польською, німецькою, угорською мовами) [15,арк. 62]. Згідно з правилами, умови праці (тривалість робочого дня, харчування) полонених мали бути не кращими, ніж для місцевих працівників, регламентувались святкові та вихідні дні. В разі злісного ухилення від роботи полонені могли бути піддані покаранням: арешту «на хлібі і воді» до семи діб, примусовим надурочним роботам у святкові дні. Якщо господар маєтку, в якому працював полонений, відмовлявся від його

праці, то в подальшому цей полонений направлявся у розпорядження найближчої військової адміністрації. До обов'язкової праці залучались унтер-офіцери молодших категорій та солдати.

На місцях розподілом військовополонених відали земства, а загальний нагляд за ними здійснювала поліція. До земських управ надходили запити від власників сільськогосподарських економій, кредитних товариств, цукрових заводів, окремих селян на робітників. Про масштаби залучення військових бранців до сільськогосподарських робіт свідчить інформація, опублікована в «Сумском вестнике» у серпні 1916 р.: «для Харківської губернії відпущено 10 тис. полонених» [8, с.5]. Станом на 1 липня 1916 р. у Лебединському повіті було мобілізовано до війська 2331 особа, тому в період збирання врожаю праця полонених набувала великої ваги. Ті, хто не могли за станом здоров'я працювати у полі, залучались до робіт з ремонту доріг, мостів, прибирання вулиць, працювали двірниками, сторожами, візниками тощо. Відповідно до розпорядження Сумським земством було знято 30% військовополонених з економій Сумського повіту, що призвело до значного скорочення працівників. Розв'язати цю нагальну проблему земство намагалось навіть шляхом залучення робітників з Китаю із цією метою звернулося до управління Східно – Китайської залізниці, але отримало відмову з посиленням на заборону китайського уряду. У деяких економіях, цукрових заводах військовополонені складали основну робочу силу.

Частина військовополонених зі згаданого вище «Списка» у травні 1917 р. була відправлена на роботи в Угроїдський маєток, п'ятеро – на роботи у Вихринську економію нащадків П.І. Харитоненка, троє – у розпорядження військового начальника, один – у Грязнянський маєток. Один полонений, хронічний хворий, направлений у розпорядження Сумської повітової земської управи, ще один втік [14, арк. 25]. До речі, випадки втеч військовополонених траплялися нерідко. Зокрема, у вересні 1916 р. до Полтавського губернського правління надійшов рапорт від Золотоношського повітового справника про втечу та розшук полоненого австрійської армії на ім'я Юзиф, який працював на сільськогосподарських роботах у козака Ф.Кандибова [16, арк. 159].

Певний час військовополонені працювали разом з місцевими робітниками на Павлівському рафінадному заводі. У серпні 1917 р. 23-х річний військовополонений Людвиг Шмідт, рядовий 250-го піхотного полку німецької армії, під час роботи у цеху внаслідок порушення техніки безпеки отримав важку травму, був доставлений у заводську лікарню, де знаходився під наглядом військовополоненого офіцера. Травмованому була надана медична допомога, проте, не приходячи до тями, Л.Шмідт помер. Про даний нещасний випадок надзирателем міліції Павловського заводу було складено протокол за відповідною формою для подання до губернського правління [14, арк. 169].

Внаслідок нестачі приміщень для розміщення військовополонених умови їх утримання особливо у невеликих містах та селах, були незадовільними. У Лебедині полонені були розміщені у підвалі земської

управи, а також у кількох приватних будинках, перетворених на казарми. Зокрема, Лебединський повітовий справник у рапорті до управи повідомляв про результати відвідання пункту перебування військових бранців: «Полонені перебувають у казармі на Покровській вулиці. Підлога цього приміщення вкрита товстим шаром бруду, в одній з кімнат казарми складений хмиз для опалення печей, в іншій кімнаті, що служить спальнею для полонених, розкидана брудна солома, постільні речі - там же» [12, арк. 128]. Некращим були умови утримання полонених і в підвалі самої управи.

Сучасні дослідники вказують, що становище військовополонених певною мірою залежало від їх національності [2,477]. Так, південні слов'яни та румуни користувались деякими привілеями (вільне пересування поза межами табору, пом'якшений режим утримання), а також залучались до національних легіонів, які мали воювати проти Центральних держав. Згідно з наказом військового командування заборонялось спрямовувати на роботи групи військовополонених які складались з німців, слов'ян та румун, оскільки останнім «доводилось зазнавати знущань з боку німців» [13, арк. 15]. У вересні 1916 р. було видано циркуляр начальника Харківської місцевої бригади щодо з'ясування бажання полонених сербів, хорватів та словенців, що перебували на сільськогосподарських роботах, служити у Сербській армії. В разі отримання згоди вони мали терміново прибути на збірні пункти для подальшої відправки на фронт [17, арк. 327 зв.].

Особливу соціальну групу, що за своїм становищем була подібна до військовополонених, становили так звані «іногородці». За російським законодавством того періоду представники деяких етнічних груп Середньої Азії, Кавказу, Сибіру були звільнені від військової служби, але внаслідок нестачі робочої сили в період війни залучалися до трудової повинності, в тому числі, й на території українських губерній.

29 жовтня 1916 р. було затверджено «Правила про порядок використання іногородців, які залучались для робіт на території імперії на державну оборону» [18, арк. 10-11]. Відповідно до «Правил», робітники – іногородці за виконання робіт мали отримувати заробітну плату у розмірі, що дорівнював зарплаті місцевих робітників. Вони забезпечувались харчуванням, медичною допомогою, для них створювалися належні побутові умови, надавалася допомога у відправленні зароблених ними грошей на підтримку залишених родин. Робітники - іногородці перебували під наглядом адміністрації підприємств, яка в разі втечі робітника, нещасного випадку негайно повідомляла у відповідні відомства. У роз'ясненні Чернігівського губернатора уточнювалися розцінки за працю іногородців: якщо робітник забезпечувався харчуванням, то поденна оплата праці становила 1 карбованець, без харчування – 1 карбованець 50 коп. 3 грудня 1916 р. Міжвідомча комісія з розподілу військовополонених ухвалила рішення направити до Конотопа 25 іногородців з Туркестану. Вік прибулих становив від 19 до 42 років. Вони направлялись на сільськогосподарські, лісові роботи, а також на підприємства. Зокрема, на Конотопському снарядному заводі працювала група робітників – сартів (узагальнена назва уродженців

Середньої Азії) на чолі зі старшим сотником Сулейманом Шамшидіновим, який володів російською мовою. За період роботи на заводі протягом 5 – ти місяців сарти зарекомендували себе з позитивного боку, а сотник С.Шамшидінов отримав подяку від Конотопської міської управи за виконання обов’язків перекладача.

В окремих випадках місцеві органи самоуправління регламентували умови утримання та праці військовополонених. Зокрема, Лебединською земською управою були затвердженні «Правила утримання господарями військовополонених» [12, арк.98]. Згідно з «Правилами», стеження за військовополоненими покладалося на охоронців з розрахунку: 1охоронець на кожні 15 полонених. Охоронці мали бути озброєні за рахунок власників підприємств, на яких працювали полонені. Оплата праці полонених встановлювалася у розмірі 10 карбованців на місяць, з них половина витрачалася на утримання робітника, а друга половина видавалася на руки полоненому. Одягом полонених мали постачати власники підприємства або господарств. Передбачалося, що вразі нестачі взуття можна використовувати саморобні постолі. Власники підприємств мали надати військовополоненим необхідну медичну допомогу. На тих працівників, які ухилялися від роботи або недбало ставилися до праці, накладались дисциплінарні стягнення, зокрема, арешти від 3 до 7 діб. Після відбуття покарання полонені повертались до своїх господарів.

Залучення військовополонених до праці на підприємствах, у сільському господарстві та на громадських роботах (Лебединський повіт) [12, арк. 10].

На с/г роботах	Німецька армія		Австро-угорська армія							
	німців	слов'ян	слов'ян	німців	угорці	румун	вірмен	італійців	євреїв	разом
На с/г роботах	3	286	211	249	800	344	1	4	3	1901
Громадські роботи		4	10	2	12	8				36
Торгово-промислові підприємства			58	1	24	5				88
Разом у повіті	3	290	279	252	836	357	1	4	3	2025

Наведені дані характеризують масштаби залучення військовополонених до праці станом на липень – серпень 1917 р. Для встановлення потреби у робочій силі на наступний рік земська управа приймала замовлення від місцевих землевласників та кооперативів. На початок 1917 р. надійшло замовлень на 3648 осіб, але, з урахуванням площі посівів у Лебединському повіті, ця потреба становила не менше 5000 військовополонених [13, арк. 107].

Після революційних подій у Петрограді в лютому – на початку березня 1917 р., в умовах дезорганізації господарського життя та державних структур, становище військовополонених суттєво змінилося. Вони отримали фактично необмежену свободу пересування, інколи вдавалися до дрібних крадіжок, про що повідомляла місцева преса [8] і навіть долучилися до громадських заходів. Так, у гучному святкуванні Дня народної свободи 1 травня (18 квітня) у Сумах поряд з місцевими мешканцями брали участь

військовополонені, які працювали на підприємствах міста. Згідно з розпорядженням командування Південно-Західного фронту полоненим дозволялося вступати в шлюб з реєстрацією органами цивільної влади та церкви. Органи влади всіх рівнів не могли забезпечити охорони та утримання полонених. У квітні 1917 р. до Конотопської управи надійшло розпорядження Петроградського мобілізаційного відділу, що стосувалося подальшого переміщення 1918 «іногородців», серед яких 123 перебували у розпорядженні Чернігівської земської управи, 100 – Новгород – Сіверської управи, 131 – Глухівської управи, 60 – Ніжинської управи, 446 – Сосницької повітової управи, 160 – Стародубської повітової управи, 264 – Мглинської повітової управи, 308 – Новозибківської управи, 153 – Остерської міської управи, 148 – Кролевецької міської управи і 25 – Конотопської міської управи. «Іногородці» мали бути відправлені до Курської губернії міст Самари, Саратова, Рязані, Кургана, Омська, Томська, станції Тайга [15, арк. 25].

27 травня 1917 р. був оприлюднений наказ начальника гарнізона м. Суми, який містив директиву командуючого військами Московського округу. »Втечі військовополонених набули за останній час масового характеру. Є факти, що вони, видаючи себе за біженців з Польщі, безперешкодно переходять кордон і повертаються на Батьківщину, де поповнюють лави ворогів»[19, 31]. Командування вимагало негайно взяти під варту усіх полонених.

Після проголошення Центральною Радою незалежності України та підписання мирного договору з Центральними державами розпочалася масова репатріація полонених. Згідно з наказом Глухівського повітового коменданта УНР від 20 квітня 1918 р. всі військовополонені австрійці, що перебували на території Глухівського повіту і працювали в економіях, на підприємствах, установах, шпиталях, тощо мали бути негайно відправлені через міста Путивль – Ворожбу Києво - Московської залізниці до головного табору військовополонених на станцію Дарниця [20, арк.5]. Звідти для військових бранців починався шлях на батьківщину, наближалась до завершення Велика війна.

Таким чином, правове становище військовополонених армій Центральних держав що перебували на території Сумщини в період Першої світової війни, регулювалось нормами міжнародного права, законами та відомчими документами Російської імперії. Регламентація соціально – побутових умов утримання та залучення до праці військовополонених була покладена на місцеві органи влади (губернські та повітові земські управи). Військові бранці масово залучалися до примусової праці у сільському господарстві, на підприємствах та громадських роботах. Уточнення потребують взаємовідносини з місцевою владою та цивільним населенням. Розширення джерельної бази сприятиме більш глибокому вивченню всіх аспектів історії військового полону.

Подяка. Автор вважає за приємний обов'язок подякувати головному спеціалісту відділу інформації та використання документів Державного

архіву Сумської області І.П. Кузьменко за допомогу у підборі та опрацюванні документів.

Рожкова Л.И. Военнопленные армий Центральных держав в годы Первой мировой войны (на материалах Сумщины)

В статье исследуется правовое, социально - бытовое положение военнопленных немецкой и австро-венгерской армий в годы Первой мировой войны. На материалах Сумщины анализируется национальный состав, масштабы и характер принудительного труда пленных в сельском хозяйстве, на промышленных предприятиях, общественных работах. Определяются направления перемещения пленных на завершающем этапе войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, военнопленные, Сумщина, правовые нормы, принудительный труд, сельское хозяйство.

L. I. Rozhkova On the situation of war prisoners during the First World War.

The article examines the situation of war prisoners during the First World War. It reveals the involvement of German and Austro-Hungarian army prisoners to the work in industry, in agriculture. Some attention is paid to the representatives of ethnic groups performing the labor service under war conditions.

Key words: First World War, army prisoners, provisions, Sumy, forced labor.

Посилання

1. Реєнт О.Р., Янишин Б. М. Велика війна 1914 – 1918 рр. в сучасній українській історіографії/О.Реєнт, Б.Янишин//Український історичний журнал. – 2014. - №3. – С.4 – 21.
2. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К.:Кліо, 2013. – 784с.
3. Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни/Р.Нахтігаль// Український історичний журнал. – 2010. - №2.
4. Саранча В. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні/В.Саранча//Краєзнавство. – 2011.-№4.-С.84-92.
5. Лейберов О. Військовополонені на Ніжинщині в роки Першої світової війни/О.Лейберов//Ніжинська старовина. – 2006.- №12. - С. 92-97.
6. Манько М.О. Суми і сумчани у документах сучасників. Кн. Друга (1655 -2008) /М.Манько//Суми:ВПП «Мрія -1» ТОВ, 2008. – 436с.
7. Рожкова Л.І. Сумщині і військовополонені Першої світової війни/ Л.І. Рожкова // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць / Ред. кол. В.А. Смолій, О.І. Гуржій та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2015. – Вип. 10. – С. 106-109.
8. Сумской голосъ. – 1994.- № 8-9 (19 августа)

9. Енциклопедія сучасної України. [Текст] Т. 4. / Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, К.: Ін-т енциклопедичних досліджень, 2005. – 699 с.
10. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), Ф – 1064, оп.1, спр.79
- 11.ДАСО. Ф – 359, оп.1, спр. 1
- 12.ДАСО. Ф – 251, оп.2, спр. 13
- 13.ДАСО. Ф – 251, оп.2, спр. 16
- 14.ДАСО. Ф. – 1045, оп. 1, спр. 30
- 15.ДАСО. Ф. – 1001, оп. 1, спр. 486
- 16.ДАСО. Ф. – 1063, оп. 1, спр. 17
- 17.ДАСО. Ф. – 1063, оп. 1, спр. 66
- 18.ДАСО. Ф. – 814, оп. 1, спр. 168
19. Українське відродження 1917- 1920 рр. на Сумщині:Т.1./Автор упорядник Іванущенко Г.М..- Суми:ФОП Наталуха А.С., 2010.- 280 с.
- 20.ДАСО. Ф. Р.– 2362, оп. 1, спр. 35